นวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธตามหลักโยนิโสมนสิการ กรณีศึกษาโรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก

INNOVATIVE MANAGEMENT OF BUDDHIST-BASED LEARNING SPACES BASED ON YONISOMANASIKARA PRINCIPLES: A CASE STUDY OF SCHOOLS UNDER THE PRACHINBURI-NAKHON NAYOK SECONDARY EDUCATIONAL SERVICE AREA OFFICE.

ภาณุพงศ์ สังขะวินิจ
หลักสูตรครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Phanuphong Sangkhawinit
Doctoral Program in Buddhist Educational Administration,
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Correspondfing Author E-mail : sangkawinit@gmail.com

(ได้รับเมื่อ: 1 เมษายน 2569; แก้ไขเมื่อ: 10 เมษายน 2569; ยอมรับเมื่อ: 13 เมษายน 2569)

บทคัดย่อ

นวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธตามหลักโยนิโสมนสิการนี้ มุ่งนำเสนอแนวทางการสร้างระบบนิเวศแห่งการเรียนรู้เพื่อตอบโจทย์ความท้าทายในยุคดิจิทัล ซึ่งเป็นสภาวะที่ผู้เรียนสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ง่ายแต่กลับขาดความเข้าใจที่ลึกซึ้งและทักษะการคิดวิเคราะห์ หัวใจสำคัญของนวัตกรรมนี้คือการบริหารจัดการบรรยากาศทางปัญญา โดยการเปลี่ยนพื้นที่จากเดิมที่เป็นเพียงภาชนะรองรับการเรียนรู้ ให้กลายเป็น "ครูคนที่สาม" ที่ช่วยกระตุ้นการคิดอย่างแยบคาย ผ่านการบูรณาการหลักสัปปายะ 7 เพื่อจัดสรรพื้นที่ให้ครอบคลุมทั้งมิติทางกายภาพที่สงบปลอดภัย (อาวาสสัปปายะ) มิติทางสังคมที่ส่งเสริมบทสนทนาสร้างสรรค์ (ภัสสสัปปายะ) และปฏิสัมพันธ์กับกัลยาณมิตร (บุคคลสัปปายะ) เพื่อมุ่งสู่การสร้างพื้นที่ทางจิตปัญญาในตัวผู้เรียน

นวัตกรรมนี้ยังจำแนกการออกแบบพื้นที่ให้สอดรับกับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง 10 รูปแบบ เช่น การจัด "พื้นที่สืบค้นเชิงประจักษ์" เพื่อฝึกการคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย หรือ "พื้นที่อภิปรายที่ปลอดภัย" สำหรับการคิดแบบคุณโทษและทางออก โดยผลการศึกษาในพื้นที่กรณีศึกษา สพม.ปราจีนบุรี นครนายก พบว่าสามารถดึงศักยภาพจากทุนทางธรรมชาติอย่างอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ทุนทางวัฒนธรรมผ่านเครือข่ายบวร และโจทย์ปัญหาในชีวิตจริงจากเขตเศรษฐกิจ EEC มาใช้เป็นต้นทุนในการสร้างพื้นที่เรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตจริง องค์ความรู้ที่ได้ถูกสังเคราะห์เป็น "Y-SPACE Model" เพื่อเป็นกรอบแนวคิดให้ผู้บริหารสถานศึกษานำไปปรับใช้ในการพัฒนาพลเมืองที่มีคุณภาพและมีปัญญาอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: โยนิโสมนสิการ, พื้นที่เรียนรู้, สัปปายะ 7

Abstract

"Management Innovation of Buddhist Learning Space based on Yoniso-manasikara" aims to present a framework for creating a learning ecosystem to address the challenges of the digital age. In this era, learners can access information easily but often lack deep understanding and critical thinking skills. The core of this innovation is the "Management of Intellectual Atmosphere," which transforms physical spaces from mere containers of learning into a "third teacher" that stimulates profound reflection. This is achieved by integrating the "7 Sappaya" (favorable conditions) to design spaces that encompass physical dimensions for safety and tranquility (Avasa-sappaya), social dimensions for constructive dialogue (Phassa-sappaya), and interactions with noble friends or mentors (Puggala-sappaya), ultimately aiming to cultivate "intellectual and spiritual space" within the learners.

Furthermore, this innovation categorizes space design to align with the 10 methods of Yoniso-manasikara. For instance, "Empirical Inquiry Spaces" are designed for causal investigation, while "Safe Discussion Spaces" facilitate thinking about benefits, drawbacks, and solutions. Results from the case study of SESAO Prachinburi Nakhon Nayok reveal the successful utilization of regional assets, including natural capital from Khao Yai National Park, cultural capital through the "Home-Temple-School" (Bovorn) network, and real-world challenges from the Eastern Economic Corridor (EEC). These resources serve as the foundation for creating learning spaces connected to authentic life experiences. The synthesized knowledge is presented as the "Y-SPACE Model," providing a conceptual framework for school administrators to develop high-quality, wise citizens in a sustainable digital society.

Keywords: Yoniso-manasikara, Learning Space, 7 Sappaya (Favorable Conditions)

บทนำ

แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2579 ได้กำหนดเป้าหมายสูงสุดในการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีวินัย ใฝ่เรียนรู้ และสามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเองตลอดชีวิต เพื่อให้เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกในศตวรรษที่ 21 (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2560) อย่างไรก็ตาม ภายใต้บริบทของสังคมดิจิทัลที่ข้อมูลข่าวสารหลั่งไหลอย่างรวดเร็วและไร้ขีดจำกัด ได้ก่อให้เกิดความท้าทายสำคัญต่อระบบการศึกษาไทย กล่าวคือ แม้ผู้เรียนในปัจจุบันจะมีความสามารถในการเข้าถึงเทคโนโลยี ได้อย่างกว้างขวาง แต่กลับพบช่องว่างในด้านทักษะการคิดวิเคราะห์และการไตร่ตรองใคร่ครวญ (ทิศนา แขมมณี, 2560) สภาวะ เข้าถึงง่าย แต่เข้าใจยาก นี้ ส่งผลให้ผู้เรียนจำนวนมากมีแนวโน้มที่จะรับข้อมูลอย่างผิวเผิน ขาดความสามารถในการประเมินความน่าเชื่อถือ ไม่สามารถแยกแยะระหว่างข้อเท็จจริงและความคิดเห็น และที่สำคัญคือขาดกระบวนการย่อยข้อมูลเพื่อสร้างเป็นองค์ความรู้หรือปัญญาที่แท้จริง (สุวิมล ว่องวาณิช, 2558) ปัญหานี้จึงเป็นโจทย์ใหญ่ที่วงการศึกษาไทยต้องเร่งหาแนวทางแก้ไข เพื่อมิให้เยาวชนของชาติเติบโตไปเป็นเพียง "ผู้เสพข้อมูล" แต่ต้องเป็น "ผู้สร้างสรรค์ปัญญา" ให้จงได้

เพื่อตอบสนองต่อความท้าทายดังกล่าว การหวนกลับมาทบทวนและน้อมนำหลักพุทธธรรมอันเป็นรากฐานทางปัญญาของสังคมไทยมาประยุกต์ใช้จึงเป็นทางเลือกที่มีศักยภาพสูง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัก "โยนิโสมนสิการ" ซึ่งหมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี หรือการคิดอย่างมีรากฐาน มีเหตุผล และสืบค้นไปจนถึงต้นตอ (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2559) โยนิโสมนสิการเป็นมากกว่าเพียงหลักธรรม แต่คือ "กระบวนทัศน์ในการคิด" (Thinking Paradigm) ที่สมบูรณ์ สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์ให้มีปัญญา รู้จักคิดพิจารณาอย่างรอบด้าน ซึ่งสอดคล้องโดยตรงกับเป้าหมายของการจัดการศึกษาที่มุ่งสร้างทักษะการคิดขั้นสูง การนำหลักโยนิโสมนสิการมาบูรณาการกับการเรียนการสอนจึงไม่ใช่การบังคับให้นักเรียนต้องศึกษาศาสนา แต่เป็นการมอบ "เครื่องมือทางปัญญา" ที่จะช่วยให้ผู้เรียนสามารถจัดการกับข้อมูลข่าวสารที่ซับซ้อนในโลกปัจจุบันได้อย่างมีวิจารณญาณและสร้างสรรค์ (ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2557)

อย่างไรก็ตาม การจะบ่มเพาะกระบวนการคิดที่ลึกซึ้งเช่นนี้ให้เกิดขึ้นได้ ย่อมไม่สามารถจำกัดอยู่เพียงในตำราหรือกิจกรรมในห้องเรียน แต่ต้องอาศัย "สภาพแวดล้อม" ที่เอื้ออำนวยอย่างเป็นองค์รวม แนวคิดเรื่อง "พื้นที่เรียนรู้" (Learning Space) ในงานนี้จึงนิยามในมิติที่กว้างกว่าอาคารสถานที่ แต่หมายถึง "การจัดระบบนิเวศแห่งการเรียนรู้" ที่บูรณาการสภาพแวดล้อมทุกมิติเข้าด้วยกันเพื่อกระตุ้นให้เกิดการคิดอย่างแยบคาย โดยมีรากฐานมาจากหลัก "สัปปายะ 7" ในพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึง สภาพที่เกื้อกูลหรือสิ่งที่เหมาะสมอันจะช่วยให้การเรียนรู้และปฏิบัติธรรมก้าวหน้า (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2546) ดังนั้น "นวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้" ในที่นี้ จึงหมายถึง การออกแบบและบริหารจัดการพื้นที่ให้เป็น "พื้นที่สัปปายะ" ที่เกื้อหนุนต่อการเจริญปัญญา ประกอบด้วย อาวาสสัปปายะ (ที่อยู่เหมาะสม), โคจรสัปปายะ (แหล่งเรียนรู้ดี), ภัสสสัปปายะ (บทสนทนาสร้างสรรค์), และบุคคลสัปปายะ (กัลยาณมิตร) เป็นต้น ซึ่งครอบคลุมทั้งมิติทางกายภาพ สังคม และจิตวิญญาณอย่างครบถ้วน

การศึกษานี้ได้เลือกพื้นที่ สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก เป็นกรณีศึกษา ด้วยเหตุผลเชิงยุทธศาสตร์ที่สำคัญคือ พื้นที่ดังกล่าวมี "ทุนทางสังคมและวัฒนธรรม" ที่โดดเด่นและหลากหลาย ประการแรก จังหวัดปราจีนบุรีและนครนายกเป็นพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลจากการขยายตัวของระเบียงเศรษฐกิจพิเศษภาคตะวันออก (EEC) ทำให้เป็นพื้นที่รอยต่อระหว่างสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิมและสังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ ซึ่งสร้างโจทย์ที่ท้าทายให้ผู้เรียนต้องมีทักษะการปรับตัวและการคิดวิเคราะห์สูง (สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2565) ประการที่สอง พื้นที่นี้อุดมไปด้วย "ทุนทางธรรมชาติ" เช่น อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ และ "ทุนทางวัฒนธรรม" โดยมีพุทธศาสนสถาน (วัด) ที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนกระจายอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นต้นทุนที่สำคัญในการสร้างพื้นที่เรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตจริงภายใต้แนวคิด "บวร" (บ้าน-วัด-โรงเรียน) (กระทรวงศึกษาธิการ, 2562) ศักยภาพเหล่านี้ทำให้ สพม.ปจนย เป็นพื้นที่ต้นแบบที่เหมาะสมอย่างยิ่งในการศึกษาและพัฒนานวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้ที่ผสานภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ากับหลักการสากล

ด้วยเหตุผลและความสำคัญดังที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้ศึกษาจึงมุ่งมั่นที่จะศึกษาสังเคราะห์องค์ความรู้และถอดบทเรียนจากโรงเรียนในพื้นที่ เพื่อนำเสนอ "รูปแบบนวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธตามหลักโยนิโสมนสิการ" ที่เป็นรูปธรรม ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อผู้บริหารสถานศึกษา ครู และผู้กำหนดนโยบายในการนำไปประยุกต์ใช้เพื่อยกระดับคุณภาพการศึกษาไทยให้สามารถสร้างพลเมืองที่มีคุณภาพและมีปัญญาในยุคดิจิทัลได้อย่างยั่งยืนสืบไป

ทฤษฎีและแนวคิดพื้นที่เรียนรู้ จากมิติทางกายภาพสู่พื้นที่ทางจิตปัญญา

แนวคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่เพื่อการศึกษามักจำกัดอยู่ในกรอบของ "ห้องเรียน" ที่มีโครงสร้างทางกายภาพที่ชัดเจนตายตัว เช่น การจัดโต๊ะเก้าอี้หันหน้าเข้าหากระดานดำ ซึ่งสะท้อนปรัชญาการศึกษาแบบดั้งเดิมที่ครูเป็นศูนย์กลางและเป็นผู้ส่งผ่านความรู้ (ทิศนา แขมมณี, 2560) การออกแบบพื้นที่ในลักษณะนี้มุ่งเน้นประโยชน์ใช้สอยด้านการควบคุมและการบริหารจัดการผู้เรียนเป็นหลัก มากกว่าจะส่งเสริมปฏิสัมพันธ์หรือกระบวนการเรียนรู้ที่ซับซ้อน อย่างไรก็ตาม ในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 ต่อเนื่องถึงปัจจุบัน แนวคิดดังกล่าวได้ถูกท้าทายและพัฒนาไปอย่างมาก นักการศึกษาทั่วโลกเริ่มตระหนักว่า "พื้นที่" มีอิทธิพลอย่างสูงต่อพฤติกรรมและกระบวนการเรียนรู้ และได้ขยายความหมายของพื้นที่จากการเป็นเพียง "ภาชนะ" ไปสู่การเป็น "ครูคนที่สาม" ที่สามารถกระตุ้น ชี้นำ และสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ผู้เรียนได้ (ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2557)

ในบริบทของไทย แนวคิดการจัดการสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้มีรากฐานที่ลึกซึ้งอยู่ในหลักพุทธธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัก "สัปปายะ 7" ซึ่งหมายถึง สภาวะที่เกื้อกูล, สิ่งที่เหมาะสม, หรือสภาพแวดล้อมที่สบาย อันจะช่วยให้การพัฒนาทางกาย วาจา ใจ และปัญญาเป็นไปได้อย่างราบรื่นและก้าวหน้า (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2559) หลักสัปปายะนี้สามารถนำมาประยุกต์เป็นกรอบคิดในการออกแบบ "ระบบนิเวศแห่งการเรียนรู้" (Learning Ecosystem) ได้อย่างสมบูรณ์และเป็นองค์รวมยิ่งกว่าแนวคิดตะวันตก เพราะครอบคลุมมิติที่ละเอียดอ่อนและลึกซึ้งกว่าเพียงแค่กายภาพ โดยประกอบด้วย

อาวาสสัปปายะ ที่อยู่หรือสถานที่มีความเหมาะสม สงบ ปลอดภัย ไม่วุ่นวาย ในบริบทของโรงเรียนหมายถึงการมีสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี มีมุมสงบ มีพื้นที่สีเขียวที่ร่มรื่น

โคจรสัปปายะ แหล่งเรียนรู้หรือแหล่งข้อมูลดี สามารถเข้าถึงได้ง่าย ในที่นี้หมายรวมทั้งห้องสมุด ห้องปฏิบัติการ แหล่งเรียนรู้ในชุมชน และแหล่งข้อมูลดิจิทัลที่ผ่านการคัดกรองแล้ว

ภัสสสัปปายะ การพูดคุยหรือบทสนทนาที่สร้างสรรค์ มีสาระประโยชน์ ในโรงเรียนคือการสร้างวัฒนธรรมการสนทนาเชิงบวก การเปิดพื้นที่ให้เกิดการอภิปรายแลกเปลี่ยนอย่างมีเหตุผลและให้เกียรติกัน

บุคคลสัปปายะ การได้อยู่ใกล้หรือเกี่ยวข้องกับบุคคลที่ดีมีปัญญา ซึ่งก็คือครู กัลยาณมิตร หรือวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ ที่สามารถเป็นแบบอย่างและให้คำแนะนำที่ถูกต้องได้

อาหารสัปปายะ อาหารที่เกื้อกูลต่อสุขภาพ ซึ่งส่งผลโดยตรงต่อความพร้อมของร่างกายและสมองในการเรียนรู้

อุตุสัปปายะ อุณหภูมิหรือสภาพอากาศที่พอเหมาะ ไม่ร้อนหรือหนาวเกินไป

อิริยาบถสัปปายะ การมีอิริยาบถที่สมดุล ไม่ถูกบังคับให้อยู่ในท่าใดท่าหนึ่งนานเกินไป ซึ่งหมายถึงการออกแบบพื้นที่ที่ยืดหยุ่น ให้ผู้เรียนสามารถเคลื่อนไหวและปรับเปลี่ยนท่าทางได้

จากหลักสัปปายะ 7 ประการ จะเห็นได้ว่า "พื้นที่เรียนรู้" ในมุมมองของพุทธธรรมนั้น ไม่ได้หยุดอยู่แค่ พื้นที่ทางกายภาพ ที่สวยงามหรือทันสมัย แต่ได้ขยายขอบเขตไปสู่ พื้นที่ทางสังคม ที่ต้องมี "ภัสสสัปปายะ" และ "บุคคลสัปปายะ" และที่สำคัญที่สุดคือ สภาพแวดล้อมทั้งหมดนี้มีเป้าหมายเพื่อนำไปสู่การสร้าง พื้นที่ทางจิตปัญญา (เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, 2553) พื้นที่ทางจิตปัญญาคือ "พื้นที่ภายใน" ของผู้เรียนที่สงบ โปร่งโล่ง และพร้อมสำหรับการคิดใคร่ครวญอย่างแยบคาย เป็นสภาวะที่จิตใจสามารถทำงานได้อย่างเต็มศักยภาพในการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ ดังนั้น นวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้จึงไม่ใช่แค่การสร้างอาคาร แต่คือ "การบริหารจัดการสัปปายะ" เพื่อบ่มเพาะพื้นที่ทางปัญญาให้เกิดขึ้นในตัวผู้เรียนนั่นเอง

เจาะลึกหลักโยนิโสมนสิการ 10 วิธี กับการออกแบบพื้นที่เรียนรู้ที่สอดคล้อง

โยนิโสมนสิการ คือ กระบวนการคิดอย่างถูกวิธีและมีปัญญา เป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาที่แท้จริง เพราะเป็นเครื่องมือที่ทำให้บุคคลสามารถเปลี่ยน "ข้อมูล" และ "สารสนเทศ" ให้กลายเป็น "ความรู้" และ "ปัญญา" ได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2559) กระบวนการคิดแบบโยนิโสมนสิการมีหลากหลายวิธี แต่ในที่นี้จะยกมาวิเคราะห์ 10 วิธีหลัก โดยเชื่อมโยงกับประเภทของพื้นที่เรียนรู้ที่จำเป็นต่อการส่งเสริมวิธีคิดนั้นๆ

วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย เพื่อให้เข้าใจความเชื่อมโยงของสรรพสิ่ง

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่สืบค้นเชิงประจักษ์" พื้นที่นี้ต้องอุดมไปด้วย "ร่องรอย" ให้สืบค้นได้ ทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรม เช่น ห้องปฏิบัติการวิทยาศาสตร์ ที่มีอุปกรณ์ครบครัน, สวนพฤกษศาสตร์หรือพื้นที่ธรรมชาติในโรงเรียน

ที่ผู้เรียนสามารถสังเกตการณ์เปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศได้จริง, พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นหรือแหล่งโบราณคดี ที่เชื่อมโยงกับชุมชน, หรือแม้แต่ ฐานข้อมูลดิจิทัล ที่รวบรวมกรณีศึกษาต่างๆ ไว้ให้วิเคราะห์

วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ เพื่อให้เห็นโครงสร้างและความสัมพันธ์ภายใน

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่วิเคราะห์เชิงโครงสร้าง" เป็นพื้นที่ที่เอื้อต่อการ "รื้อ" และ "สร้าง" สิ่งต่างๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและเชิงแนวคิด เช่น มุมโครงงาน ที่มีเครื่องมือช่างและวัสดุหลากหลาย, ห้องเรียนศิลปะ ที่มีอุปกรณ์ให้ทดลองผสมสีหรือปั้นรูปทรง, หรือ พื้นที่อภิปรายกลุ่มย่อย พร้อมกระดานไวท์บอร์ดขนาดใหญ่สำหรับวาดแผนผังความคิด เพื่อแยกแยะองค์ประกอบของปัญหา

วิธีคิดแบบเห็นสามัญลักษณะ การคิดพิจารณาให้เห็นความไม่เที่ยง (อนิจจัง) ความเป็นทุกข์ (ทุกขัง) และความไม่มีตัวตน (อนัตตา) ของสิ่งต่างๆ

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่ใคร่ครวญ" พื้นที่นี้ต้องมีความสงบ โปร่งโล่ง และเป็นส่วนตัว เพื่อให้ผู้เรียนมีโอกาสได้อยู่กับตนเองและสังเกตปรากฏการณ์ต่างๆ ด้วยใจที่เป็นกลาง เช่น มุมสงบ ในห้องสมุด, สวนหย่อมหรือลานธรรม ที่มีเสียงน้ำไหลเบาๆ, หรือ ห้องเรียนธรรมชาติ ใต้ร่มไม้ที่มองเห็นการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล การร่วงโรยของใบไม้ ซึ่งเป็นสื่อการสอนเรื่องอนิจจังที่ดีที่สุด

วิธีคิดแบบอริยสัจ การคิดแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ 4 ขั้นตอน คือ ทุกข์ (ระบุปัญหา), สมุทัย (หาสาเหตุ), นิโรธ (กำหนดเป้าหมาย/ทางดับทุกข์), และมรรค (หาวิธีการและลงมือทำ)

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่แก้ปัญหาและสร้างสรรค์" เป็นพื้นที่ที่สนับสนุนกระบวนการคิดเชิงออกแบบ อย่างครบวงจร ตั้งแต่การระดมสมองเพื่อหาแก่นของปัญหา ไปจนถึงการสร้างต้นแบบเพื่อทดลองหาทางออก เช่น Maker Space หรือ Innovation Hub ที่มีเครื่องมือหลากหลายตั้งแต่กระดาษโพสต์อิทไปจนถึงเครื่องพิมพ์สามมิติ

วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก การมองสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างรอบด้าน ทั้งในแง่ดี (คุณ) แง่เสีย (โทษ) และแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง (ทางออก)

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่อภิปรายอย่างปลอดภัย" พื้นที่นี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาวิจารณญาณ ต้องเป็นพื้นที่ที่ผู้เรียนรู้สึกไว้วางใจ สามารถแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างได้อย่างอิสระโดยไม่กลัวการตัดสิน เช่น วงสนทนาที่มีกติกาการรับฟังอย่างลึกซึ้ง, เวทีดีเบตเชิงสร้างสรรค์, หรือ บอร์ดแสดงความคิดเห็น ที่เปิดกว้าง

วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม การแยกแยะระหว่างประโยชน์ใช้สอยที่แท้จริง (คุณค่าแท้) กับคุณค่าที่เกิดจากความอยากหรือการปรุงแต่ง (คุณค่าเทียม)

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่ทบทวนวิถีชีวิต" เป็นพื้นที่ที่กระตุ้นให้ผู้เรียนตั้งคำถามกับค่านิยมของสังคมบริโภคนิยม เช่น นิทรรศการว่าด้วยเรื่องขยะ แปลงเกษตรพอเพียงในโรงเรียนที่ให้ผู้เรียนลงมือปลูกผักกินเองเพื่อเข้าใจคุณค่าแท้ของอาหาร, หรือ กิจกรรม "ตลาดนัดไร้เงินสด" ที่เน้นการแลกเปลี่ยนสิ่งของหรือทักษะ

วิธีคิดแบบปลุกเร้าคุณธรรม การคิดที่มุ่งกระตุ้นให้เกิดความดีงามและพลังใจในการทำความดี (กุศลฉันทะ)

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่สร้างแรงบันดาลใจ" เป็นพื้นที่ที่จัดแสดงเรื่องราวหรือผลงานของบุคคลต้นแบบ เพื่อสร้างแรงบันดาลใจและความภาคภูมิใจ เช่น บอร์ดเชิดชูเกียรติ ที่ไม่ได้มีแค่ผลการเรียน แต่รวมถึงการทำความดีของนักเรียน, มุมจัดแสดงผลงานจิตอาสา, หรือ การเชิญปราชญ์ชาวบ้านหรือศิษย์เก่าที่ประสบความสำเร็จ มาเล่าเรื่องราวในพื้นที่ลานกิจกรรม

วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในปัจจุบัน การมีสติรับรู้สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในขณะปัจจุบัน

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่แห่งสติ" คล้ายกับพื้นที่ใคร่ครวญ แต่เน้นการฝึกฝนโดยตรง อาจเป็น ห้องสมาธิ ที่มีเบาะรองนั่ง, ทางเดินจงกรม ที่ออกแบบไว้โดยเฉพาะ, หรือแม้แต่ มุม "Digital Detox" ที่ขอความร่วมมืองดใช้โทรศัพท์มือถือ เพื่อฝึกการอยู่กับตัวเองและสิ่งรอบข้างจริงๆ

วิธีคิดแบบวิภัชชวาท การคิดแบบจำแนกแยกแยะ แถลงความจริงเป็นด้านๆ ไม่ตัดสินแบบเหมารวม

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่พหุวัฒนธรรม" เป็นพื้นที่ที่ส่งเสริมให้ผู้เรียนเข้าใจและยอมรับความแตกต่างหลากหลายทางความคิด วัฒนธรรม และความเชื่อ เช่น การจัดสัปดาห์วัฒนธรรมนานาชาติ, มุมหนังสือที่มาจากหลากหลายมุมมอง, หรือ การจัดกิจกรรมโต้วาทีในประเด็นทางสังคมที่ซับซ้อน

วิธีคิดแบบมีส่วนร่วม การคิดที่เชื่อมโยงตนเองเข้ากับส่วนรวม ตระหนักถึงบทบาทและหน้าที่ของตนต่อชุมชนและสังคม

พื้นที่ที่ต้องการ "พื้นที่เชื่อมโยงชุมชน" พื้นที่นี้ต้องทลายกำแพงระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ทำให้โรงเรียนกลายเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและชุมชนเป็นห้องเรียนของโรงเรียน เช่น การมีพื้นที่ทำงานร่วมกัน ระหว่างนักเรียนกับคนในชุมชน, การใช้พื้นที่โรงเรียนเป็นตลาดชุมชนในวันหยุด, หรือ การสร้าง "กำแพงมีชีวิต" ที่เป็นสวนผักแนวตั้งให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้

การวิเคราะห์ข้างต้นชี้ให้เห็นว่า การจะส่งเสริมการคิดแบบโยนิโสมนสิการได้อย่างครบถ้วนนั้น สถานศึกษาจำเป็นต้องบริหารจัดการพื้นที่ให้มีความหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่สงบ พื้นที่ปฏิบัติการ พื้นที่อภิปราย หรือพื้นที่เชื่อมโยงกับโลกภายนอก เพื่อตอบสนองต่อวิธีคิดในแต่ละรูปแบบได้อย่างสมบูรณ์

บริบทและศักยภาพของพื้นที่ สพม.ปราจีนบุรี นครนายก

การเลือกพื้นที่กรณีศึกษา สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก (สพม.ปจนย) ตั้งอยู่บนฐานของการวิเคราะห์ศักยภาพและ "ทุน" ที่มีอยู่เดิมในพื้นที่ ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นต้นทุนในการพัฒนานวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธได้อย่างดียิ่ง โดยมีจุดแข็งที่สำคัญดังนี้ (สำนักงานจังหวัดปราจีนบุรี , 2565; สำนักงานจังหวัดนครนายก, 2565)

ทุนทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งสองจังหวัดเป็นที่ตั้งของอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ซึ่งเป็นมรดกโลกทางธรรมชาติ ทำให้โรงเรียนในพื้นที่มี "ห้องเรียนธรรมชาติขนาดใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ" อยู่ใกล้แค่เอื้อม ศักยภาพนี้สามารถนำมาออกแบบ "โคจรสัปปายะ" ที่ยอดเยี่ยม เพื่อส่งเสริมการคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย และการคิดแบบเห็นสามัญลักษณะ ผ่านกิจกรรมการเดินป่าศึกษาธรรมชาติ การสังเกตระบบนิเวศ การเรียนรู้เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ และการเห็นวัฏจักรของชีวิตที่เกิดขึ้นจริง นอกจากนี้ จังหวัดนครนายกยังมีชื่อเสียงด้านแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เช่น เขื่อนขุนด่านปราการชลและน้ำตกต่างๆ ซึ่งสามารถใช้เป็นแหล่งเรียนรู้นอกห้องเรียนในด้านการบริหารจัดการน้ำและพลังงานได้เป็นอย่างดี

ทุนทางวัฒนธรรมและศาสนา พื้นที่ทั้งสองจังหวัดมีวัดและพุทธศาสนสถานที่สำคัญหลายแห่งที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน เช่น วัดแก้วพิจิตรในปราจีนบุรีที่มีสถาปัตยกรรม 4 ชาติ หรือวัดหลวงพ่อปากแดงในนครนายกที่เป็นที่เคารพศรัทธาของประชาชน วัดเหล่านี้คือ "บุคคลสัปปายะ" และ "อาวาสสัปปายะ" ที่มีชีวิต สามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม ศิลปะ และหลักธรรมคำสอน การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับวัดตามแนวทาง "บวร" (บ้าน-วัด-โรงเรียน) (กระทรวงศึกษาธิการ, 2562) จะทำให้เกิด "พื้นที่เชื่อมโยงชุมชน" ที่เข้มแข็ง สามารถจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมการคิดแบบปลุกเร้าคุณธรรม และการคิดแบบมีส่วนร่วม ได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่น การให้นักเรียนเข้าไปศึกษาประวัติศาสตร์ของวัด หรือการจัดโครงการจิตอาสาพัฒนาวัดร่วมกับชุมชน

ทุนทางสังคมและเศรษฐกิจ จังหวัดปราจีนบุรีเป็นที่ตั้งของสวนอุตสาหกรรมขนาดใหญ่หลายแห่ง และเป็นส่วนหนึ่งของเขตพัฒนาพิเศษภาคตะวันออก (EEC) ในขณะที่นครนายกเป็นเมืองท่องเที่ยวและเกษตรกรรมชั้นนำ ความเป็นเมืองกึ่งเกษตรกรรมกึ่งอุตสาหกรรมนี้สร้างบริบททางสังคมที่ซับซ้อนและน่าสนใจสำหรับผู้เรียน ทำให้เกิดโจทย์จริงในชีวิต ที่สามารถนำมาใช้ใน "พื้นที่แก้ปัญหาและสร้างสรรค์" (เพื่อฝึกการคิดแบบอริยสัจ และการคิดแบบคุณโทษและทางออกได้ เช่น ปัญหาผลกระทบของโรงงานอุตสาหกรรมต่อสิ่งแวดล้อม, การพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน , หรือการแปรรูปสินค้าเกษตรด้วยนวัตกรรม เป็นต้น

จุดแข็งของสถานศึกษา โรงเรียนหลายแห่งในสังกัด สพม.ปจนย ได้มีการพัฒนาโครงการโรงเรียนคุณธรรม, โรงเรียนวิถีพุทธ, หรือโรงเรียนเศรษฐกิจพอเพียงอยู่แล้ว (สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก, 2566) ซึ่งหมายความว่ามี "ต้นทุนเดิม" ทั้งในด้านบุคลากร (ครูแกนนำ) และกิจกรรมที่พร้อมจะต่อยอดไปสู่การบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้ในภาพรวมได้ทันที โรงเรียนเหล่านี้มีศักยภาพสูงในการเป็น "โรงเรียนต้นแบบ" (Model School) สำหรับการถอดบทเรียนเพื่อสร้างเป็นองค์ความรู้ต่อไป

โดยสรุป จากการวิเคราะห์ทฤษฎีพื้นที่เรียนรู้ หลักโยนิโสมนสิการ และบริบทของพื้นที่กรณีศึกษา ชี้ให้เห็นถึงความสอดคล้องและศักยภาพในการบูรณาการองค์ความรู้ทั้งสามส่วนเข้าด้วยกัน เพื่อสร้างเป็น "รูปแบบนวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธ" ที่ไม่ใช่แค่ทฤษฎี แต่สามารถเกิดขึ้นได้จริงและตอบโจทย์ความท้าทายของการศึกษาไทยในปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

ภาพรวมของนวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธนี้ เริ่มต้นจากความท้าทายในยุคดิจิทัลที่ผู้เรียนสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ง่ายแต่กลับเข้าใจได้ยาก จึงมีการนำหลัก โยนิโสมนสิการ หรือศิลปะการคิดอย่างถูกวิธีมาเป็นหัวใจสำคัญในการเปลี่ยนข้อมูลให้กลายเป็นปัญญาที่แท้จริง โดยกระบวนการนี้จะถูกขับเคลื่อนผ่านการสร้าง "ระบบนิเวศแห่งการเรียนรู้" ที่อ้างอิงหลัก สัปปายะ 7 เพื่อเปลี่ยนพื้นที่ทางกายภาพให้กลายเป็นพื้นที่ทางจิตปัญญา ในส่วนของกลไกการเรียนรู้ได้มีการจำแนก วิธีคิด 10 รูปแบบ ที่เชื่อมโยงกับพื้นที่เฉพาะด้าน เช่น การใช้พื้นที่สืบค้นเชิงประจักษ์เพื่อฝึกการคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย หรือการใช้พื้นที่อภิปรายที่ปลอดภัยเพื่อฝึกมองคุณและโทษ ซึ่งการจะสร้างพื้นที่เหล่านี้ให้เกิดขึ้นจริงได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยต้นทุนทางสังคมของพื้นที่ สพม. ปราจีนบุรี นครนายก ที่มีความโดดเด่น ทั้งทุนทางธรรมชาติอย่างเขาใหญ่ที่เปรียบเสมือนห้องเรียนธรรมชาติขนาดใหญ่ ทุนทางวัฒนธรรมและศาสนาที่เชื่อมโยงผ่านหลัก "บวร" รวมถึงทุนทางเศรษฐกิจจากเขต EEC ที่สร้างโจทย์ปัญหาในชีวิตจริงให้ผู้เรียนได้ฝึกคิดและแก้ปัญหา ทั้งหมดนี้หลอมรวมกันเพื่อมุ่งสู่เป้าหมายสูงสุดคือการสร้างผู้เรียนที่มีคุณภาพและมีปัญญาอย่างยั่งยืนในยุคดิจิทัล ดังแสดงในภาพที่ 1

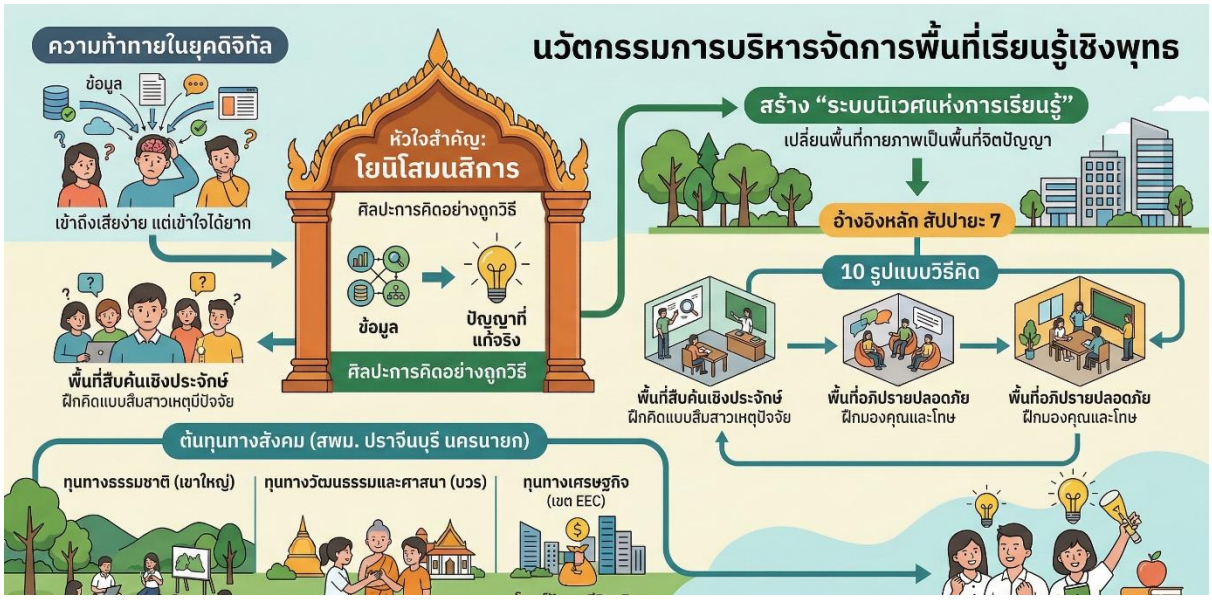

ภาพที่ 1

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง "นวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้เชิงพุทธตามหลักโยนิโสมนสิการ กรณีศึกษาโรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก" มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอรูปแบบการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้ที่สามารถส่งเสริมและบ่มเพาะทักษะการคิดตามหลักโยนิโสมนสิการให้แก่ผู้เรียนท่ามกลางบริบททางการศึกษาที่กำลังเผชิญกับความท้าทายจากยุคดิจิทัล ซึ่งมักเน้นความเร็วในการเข้าถึงข้อมูลมากกว่าความลึกซึ้งในการไตร่ตรองใคร่ครวญ จากการสังเคราะห์เอกสารทางวิชาการและการถอดบทเรียนจากศักยภาพของพื้นที่กรณีศึกษา สามารถสรุปผลการศึกษาได้ว่า หัวใจสำคัญของการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้ที่มุ่งสร้างปัญญา ไม่ใช่การลงทุนสร้างอาคารหรือจัดซื้อเทคโนโลยีราคาแพง แต่คือ "การบริหารจัดการบรรยากาศทางปัญญา"

ผลการศึกษาพบว่า การจะสร้างพื้นที่ที่เอื้อต่อการคิดเชิงโยนิโสมนสิการได้นั้น จำเป็นต้องขยายขอบเขตของคำว่า "พื้นที่" ให้ไกลกว่ามิติทางกายภาพ โดยบูรณาการแนวคิด "สัปปายะ 7" ในทางพระพุทธศาสนามาเป็นกรอบในการออกแบบ "ระบบนิเวศแห่งการเรียนรู้" (Learning Ecosystem) ที่เป็นองค์รวม ซึ่งประกอบด้วยพื้นที่อย่างน้อย 3 มิติที่ต้องเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ได้แก่ 1) พื้นที่ทางกายภาพ (Physical Space) ที่มีความสงบ ปลอดภัย และเป็นระเบียบ (อาวาสสัปปายะ), 2) พื้นที่ทางสังคม (Social Space) ที่ส่งเสริมให้เกิดบทสนทนาที่สร้างสรรค์ (ภัสสสัปปายะ) และการมีปฏิสัมพันธ์กับกัลยาณมิตร (บุคคลสัปปายะ), และ 3) พื้นที่ทางจิตปัญญา (Intellectual/Spiritual Space) ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด คือการสร้างสภาวะภายในของผู้เรียนให้พร้อมสำหรับการคิดใคร่ครวญอย่างอิสระและลึกซึ้ง

นอกจากนี้ ยังชี้ให้เห็นว่ากระบวนการคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง 10 วิธีนั้น ต้องการพื้นที่เรียนรู้ที่มี

ลักษณะเฉพาะแตกต่างกันไป เช่น การคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัยต้องการ "พื้นที่สืบค้นเชิงประจักษ์" อย่างห้องปฏิบัติการหรือห้องเรียนธรรมชาติ ในขณะที่การคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออกต้องการ "พื้นที่อภิปรายที่ปลอดภัย" ดังนั้น สถานศึกษาจึงจำเป็นต้องบริหารจัดการพื้นที่ให้มีความหลากหลาย เพื่อรองรับกระบวนการคิดที่แตกต่างกันเหล่านี้ได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งองค์ความรู้ที่ได้จากงานครั้งนี้ได้ถูกสังเคราะห์และนำเสนอเป็น "Y-SPACE Model" เพื่อใช้เป็นกรอบแนวคิดเชิงปฏิบัติสำหรับผู้บริหารสถานศึกษาในการพัฒนานวัตกรรมการบริหารจัดการพื้นที่เรียนรู้ต่อไป

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

สำหรับสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) และสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา (สพม.) ควรปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการจัดสรรงบประมาณด้านอาคารสถานที่ จากเดิมที่มุ่งเน้นการก่อสร้างอาคารเรียนตามรูปแบบมาตรฐาน ไปสู่การสนับสนุนงบประมาณเพื่อการปรับปรุงและพัฒนา "พื้นที่เรียนรู้ทางเลือก" ที่มีความยืดหยุ่นและหลากหลาย เช่น การจัดสรรงบประมาณเฉพาะสำหรับโครงการ "ห้องเรียนธรรมชาติ", "มุมสงบเพื่อการใคร่ครวญ", "พื้นที่สร้างสรรค์นวัตกรรม (Maker Space)" หรือ "ลานกิจกรรมเชื่อมโยงชุมชน" โดยควรมีตัวชี้วัดความสำเร็จที่เน้นผลลัพธ์ด้านทักษะและสุขภาวะของผู้เรียน มากกว่าความสมบูรณ์ทางกายภาพเพียงอย่างเดียว

สำหรับผู้บริหารสถานศึกษา ควรให้ความสำคัญกับการพัฒนาครูและบุคลากรทางการศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจในเรื่อง "สถาปัตยกรรมทางการเรียนรู้" (Learning Architecture) กล่าวคือ สามารถออกแบบและใช้ประโยชน์จากพื้นที่ต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกห้องเรียนเพื่อจัดกระบวนการเรียนรู้ที่ส่งเสริมการคิดขั้นสูงได้ ควรมีการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการในหัวข้อ "การบริหารจัดการบรรยากาศทางปัญญา" เพื่อให้ครูสามารถเปลี่ยนบทบาทจาก "ผู้สอนหน้าชั้นเรียน" ไปสู่ "ผู้อำนวยความสะดวกและนักจัดระบบนิเวศการเรียนรู้"

สำหรับสถานศึกษาในเขต สพม.ปราจีนบุรี นครนายก ควรสร้างเครือข่ายความร่วมมืออย่างเป็นทางการ (MOU) ระหว่างสถานศึกษา, วัด, ชุมชน, และหน่วยงานภาครัฐในท้องถิ่น (เช่น อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่) เพื่อใช้ประโยชน์จาก "ทุนทางสังคมและธรรมชาติ" ที่มีอยู่อย่างเต็มศักยภาพ โดยอาจจัดทำ "แผนที่แหล่งเรียนรู้ชุมชน" และพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาที่บูรณาการการเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้จริงนอกโรงเรียน เพื่อทลายกำแพงระหว่างโรงเรียนและโลกแห่งความเป็นจริง

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงศึกษาธิการ. (2562). **นโยบายและจุดเน้นของกระทรวงศึกษาธิการ ปีงบประมาณ พ.ศ. 2563**. สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (2553). **การคิดเชิงสร้างสรรค์.** ซัคเซส มีเดีย.

ทิศนา แขมมณี. (2560). **ศาสตร์การสอน: องค์ความรู้เพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ.** พิมพ์ครั้งที่ 21. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.** โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2559). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**.พิมพ์ครั้งที่ 34. โรงพิมพ์สหธรรมิก.

ไพฑูรย์ สินลารัตน์. (2557). **ปรัชญาการศึกษาเชิงสร้างสรรค์และผลิตภาพ.** สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวิมล ว่องวาณิช. (2558). **การวิจัยประเมินความต้องการจำเป็น.** พิมพ์ครั้งที่ 3. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษาปราจีนบุรี นครนายก. (2566). **รายงานผลการดำเนินงานประจำปี 2565.** กลุ่มนโยบายและแผน.

สำนักงานจังหวัดนครนายก. (2565). **แผนพัฒนาจังหวัดนครนายก พ.ศ. 2566-2570.** กลุ่มงานยุทธศาสตร์และข้อมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด.

สำนักงานจังหวัดปราจีนบุรี. (2565). **แผนพัฒนาจังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. 2566-2570.** กลุ่มงานยุทธศาสตร์และข้อมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2560). **แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2579**. บริษัท พริกหวานกราฟฟิค จำกัด.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2565). **แผนพัฒนาจังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. 2566-2570.** สำนักงานจังหวัดปราจีนบุรี.